

ՆԱԻՐԱ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

Հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ԱՆՆԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Հոգեբանական գիտությունների թեկնածու

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳՐՄԱՆ ԻՆՏԵԳՐԱՏԻՎ ՄՈՏԵՑՈՒՄ

Սոցիալական միջավայրը այն ամենն է, ինչը շրջապատում է անձին իր սոցիալական կյանքի ընթացքում: Սոցիալական միջավայրը հասարակական հարաբերությունների զարգացման որոշակի փուլի արտահայտություն է. այն կարող է բնութագրվել որպես անձի՝ որոշակի տնտեսաքաղաքական, հասարական-դասային, մասնագիտական կամ որևէ այլ պատկանելիությամբ:

Հանգուցային բառեր և արտահայտություններ. սոցիալական միջավայր, անձի իմաստա-արժեքային կողմնորոշում, միջավայրի ընկալում, սոցիալ-հոգեբանական հայեցակետ:

Անձի իմաստա-արժեքային կողմնորոշումը, ձգտումը կառուցելու աշխարհի ամբողջական, հնարավորինս՝ համաչափ, պատկերը իրագործվում է իդեալական իրականության տարածա-ժամանակային մոդելավորման միջոցով: Այդ մոդելի համապատասխանությունը իրականությանը արտահայտվում է սոցիալական միջավայրում անձի հոգևոր կայունությամբ և վստահությամբ իր գործողությունների նկատմամբ, կարգավորում է գործունեությունը և լցնում այն բովանդակությամբ: «Սոցիալական միջավայր» եզրույթը, արտահայտելով հասարակության մեջ անձի գոյության գաղափարը, սերտորեն կապված է անձի՝ որոշակի տարածության (քաղաք, գյուղ) կամ սոցիալական կարգավիճակի (սոցիալական շերտավորում) սահմաններում գործունեության հետ: Այս-

պիսով՝ տարածությունը «մասնակցում է» սոցիալական միջավայրի, ընդհանուր առմամբ, կենսական աշխարհի կառուցմանը արժեքային և սոցիալ-մշակութային նորմերի միջոցով՝ իր մեջ ներառելով հասարակությունում անձի գոյության ու գործունեության բոլոր կողմերը:

Ժամանակակից լեզուն չափազանց հարուստ է զանազան «տարածությունների» տարբեր անվանումներով: Ամենուրեք խոսվում է գլոբալ, տեղեկատվական, վիրտուալ, տնտեսական, քաղաքական տարածությունների մասին, մշակույթի և սոցիումի, շփման և անձնական կյանքի տարածությունների մասին: Այս պատկերը, մի կողմից, նպաստում է հետազոտությունների բազմակարծության զարգացմանը, մյուս կողմից, վկայում է նրա մասին, որ անձի համար «տարածության»

հասկացությունը ձեռք է բերում հատուկ նշանակություն, այն դառնում է անբաժանելի՝ ժամանակակից կոնֆլիքտային, հակասական և անընդհատ փոփոխվող աշխարհում:

Միջավայրի նկատմամբ սոցիալ-հոգեբանական հայեցակետի ձևավորմանը նպաստել են մի շարք հարակից գիտությունների նվաճումները, որոնց տարածական հատկանիշների դիտարկումները հիմք են դարձել միջավայրի սոցիալ-հոգեբանական մեկնությանը: Տվյալ խնդրին առնչվող գիտական գրականությունը կարելի է ներկայացնել մի քանի խմբերով՝ բնագիտական, փիլիսոփայական, հոգեբանական, սոցիոլոգիական և արվեստագիտական գրականությամբ:

Փիզիկական տարածության և նրա կառուցվածքի հարցերին են նվիրված Ի.Ռ.Պրիգոժինի,¹ Գ.Ռեյնհերթսի,² Լ.Դ.Լանդաուի,³ Ս.Հոփինգի,⁴ Ռ.Պենրոուզի,⁵ Ա.Մ.Բեկարևի⁶ և շատ ուրիշ հետազոտողների աշխատանքները:

Դրանցում ամփոփվում են ճշգրիտ գիտությունների՝ աստղագիտության, ֆիզիկայի և մաթեմատիկայի տվյալները:

Խնդրի փիլիսոփայական հարցադրումները բացահայտվում են Կ.Կ. Աբասովի,⁷ Ռ.Ա. Արոնովի,⁸ Ա. Գրունբաումի⁹ աշխատանքներում, որոնք ժամանակակից բնագիտության տվյալները դիտում են աշխարհի միասնության տեսանկյունից: Աշխատությունների այս շարքը ձևավորում է տարածության ժամանակակից տեսակավորումը, ուր իրական ֆիզիկական տարածությունը նկարագրվում է որպես միջավայրի գոյություն ունեցող հիմք, իմացության օբյեկտ, պերցեպտուալ՝ որպես շրջակա միջավայրի անձնական զգայական ընկալման արդյունք, իսկ կոնցեպտուալ՝ որպես գիտական քննարկման առարկա և տեսականորեն կառուցվող:

Փիլիսոփայական պատմության մեջ տարածության ուսումնասիրմանը անդրադարձել են բազմաթիվ մտա-

1. Пригожин И., Философия нестабильности // Вопросы философии. 1991, № 6, с. 46-52; Пригожин И. Время – всего лишь иллюзия? // Философия, наука, цивилизация, М., 1999, с. 214-221; Николис Г., Пригожин И. Познание сложного. Введение, - М., 1990
2. Рейхенбах Г., Философия пространства и времени, М., 1985
3. Ландау Л., Лифшиц Е., Теоретическая физика. Т. 3. Квантовая механика. Нерелятивистская теория, М., 1989, с. 45, 61, 109.
4. Хокинг С., Эллис Дж., Крупномасштабная структура пространства-времени, М., 1977
5. Хокинг С., Пенроуз Р., Природа пространства и времени, - СПб. 2012, 171 с.; Хасанов И.А. Время: природа, равномерность, измерение, М., 2001
6. Бекарев А.М., Социальное пространство и время: анализ деконструкции//Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. № 6, 2007, с. 282-288.
7. Абасов К.К., Законы сохранения и свойства симметрии пространства и времени // Философские аспекты проблемы времени, -Л., 1980, с. 74; Фок В.Ф. Теория пространства, времени и тяготения, М., 1961, с. 258
8. Аронов Р.А., Угаров В.А., Пространство, время и законы сохранения // Природа, 1978, с.10, 99-104; Урманцев Ю.А. Специфика пространственных и временных отношений в живой природе // Пространство, время, движение, М., 1971, с. 215-241
9. Грюнбаум А., Философские проблемы пространства и времени, М., 1969; Румер Ю.Б. Принципы сохранения и свойства пространства и времени // Пространство, время, движение. М., 1971, с. 107-125.

ծողներ՝ Ի.Կանտը,¹ Օ.Շպենգլերը,² Ա.Շոպենհաուերը,³ իսկ ներկայումս՝ Լ. Վիտգենշտեյնը⁴ և Է.Տոֆֆլերը:⁵ Եվ սա դեռ ամբողջական ցանկը չէ: Ռուս փիլիսոփաներից միջավայրի՝ որպես տարածական մոդելի, խնդիրն են բարձրացրել Ն.Ա.Բերդյաևը,⁶ Պ.Ա.Ֆլորենսսկին,⁷ Վ.Ի.Վերնադսկին,⁸ իսկ ներկայումս՝ Մ.Կ.Մամարդաշվիլին,⁹ Ա.Մ.Մոստեպանենկոն¹⁰ և սիներգետիկայի ժամանակակից շատ հետևորդներ, որոնք հանդես են եկել կենսական տարածության ամբողջականության գաղափարներով:

Միջավայրի ընկալման հոգեբանա-մարդաբանական հարցերին են

առնչվել Մ.Մերլո-Պոնտին,¹¹ Ի.Ռենչլերը, Բ.Հերցբերգերը, Դ.Էփսթայնը,¹² իսկ ռուսական իրականության մեջ՝ Ա.Շարովը,¹³ Բ.Գ.Անանյևը,¹⁴ Դ.Գ.Էլքինը,¹⁵ Դ.Բ.Էլքոնին:¹⁶ Ա.Շատոխինը,¹⁷ և Բ.Ռասսելը¹⁸ անդրադարձել են սոցիալական տարածության ընտելացման՝ որպես միջավայրի կառուցման երևույթի, հոգեբանական հարցերին: Նրանք տարածությունը ընկալում են որպես կենտրոնական նյարդային համակարգի գործունեության հոգե-ֆիզիոլոգիական հիմնարար ընկալումներից և հոգեբանական մարզինալության գլխավոր արտահայտչամիջոցներից մեկը: Այս առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում Ա.Գ.Դանիլինի,¹⁹ և Օ.Հաքս-

1. Кант И., Всеобщая естественная история и теория неба // И. Кант. Сочинения в шести томах. Т.1. М., 1963, с. 115-262.
2. Шпенглер О. Закат Европы. М, 1993.
3. Андреева И. С., Гулыга А. В., Шопенгауэр. М., 2003.
4. Витгенштейн Л., Культура и ценность. О достоверности, М., 2010.
5. Тоффлер Э., Метаморфозы власти, 1990, М., 200.
6. Бердяев Н.А., Человеческая личность и сверхличные ценности//Современные записки, №43,44,Париж, 1937.
7. Флоренский П.А., Анализпродтрансенностии (времени) вхудожественно-изобразительныхпроизведениях //Статьи и исследования по истории и философии искусства и археологии,М., 2000, с. 79-421.
8. Вернадский В.И., Размышления натуралиста,- Кн. 1: Пространство и время в неживой и живой природе. М., 1975.
9. МамардашвилиМ., Процессы анализа и синтеза,- Вопросы философии, №2, 1958, с. 50—63.
10. Мостепаненко А.М., Проблема универсальности основных свойств пространства и времени. - Л.,1969; Мостепаненко А.М., Мостепаненко М.В. Четырехмерность пространства и времени, М., 1966.
11. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия. – СПб, 1999.
12. Ренчлер И., Херцбергер Б., Эпстайн Д., Красота и мозг. Биологические аспекты эстетики, М., 1995.
13. Шаров А.В., Маргинальность как аспект взаимодействия культур,- Вызовы современности и философия, Бишкек, 2004, с. 242-244.
14. Ананьев Б.Г., Ломов Б.Ф., Проблемы восприятия пространства и времени, Л., 1961.
15. Элькин Д.Г., Восприятие времени М. 1962.
16. Эльконин Д.Б., Психология игры М. 1976.
17. Шатохин А.Н. Пространство, время и законы сохранения, М. 1968.
18. Рассел Б., История западной философии, Новосибирск, 1999.
19. Данилин А.Г., Человек зависимый, М., 2009.

լիի՝ աշխատությունները, որոնք վերաբերում են տարածության ընկալմանը, նրա կառուցմանը մարզինալ, այսինքն՝ գիտակցության փոփոխված վիճակներում՝ լինի դա թմրանյութերի ազդեցության արդյունք, թե շոկային որևէ իրավիճակ կամ դեպրեսիա:

Տարածական հատկանիշների միջոցով միջավայրի նկատմամբ սոցիոլոգիական հետաքրքրությունը արտահայտել է Է.Սոյան, որը գրել է սոցիալական իրականության տարածական լինելու մասին: Ըստ նրա կարծիքի, տարածությունից դուրս գոյություն չունեն սոցիալական որևէ պրոցեսներ և իրականություն: Նույնիսկ բացարձակ վերացականության և գաղափարախոսության մակարդակում առկա է թաքնված տարածական կառուցվածքը:²

Սոցիալական միջավայրի կառուցման տարածական օրինաչափությունների հետազոտման արդիականությունը առավելապես պայմանավորված է ժամանակակից հասարակության մեջ տեղի ունեցող դինամիկ պրոցեսներով, որոնք ձևափոխում և, նույնիսկ,

խախտում են սոցիալական կայունության սովորական համակարգերը: Կենտրոնի ու ծայրամասի, ընդհանուրի և մասնավորի հարաբերակցությունը հաճախ դառնում է ակադեմիական գիտության ուսումնասիրության առարկա՝ միաժամանակ հանդես գալով առօրյա խնդիրների լուծման ուղեցույց: Հոգեբանների ուշադրությանն են արժանանում սոցիալական տարածության օրինաչափությունները, նրա յուրացման սոցիոմշակութային մեխանիզմները, սոցիալ-տարածական կարգ ու կանոնի ինստիտուցիոնալ ձևերը, սոցիալ-տարածական փոխգործողությունների իմաստավորումը և առօրյա սոցիալական կառույցում տարածական գիտելիքի բաշխումը:

Միջավայրի կառուցման սոցիալ-տարածական մեխանիզմներին և օրինաչափություններին, սոցիալական քրոնոտոպի կառույցներին և գործառության հնարավորություններին են անդրադարձել մի շարք հեղինակներ՝ Ս.Մորոզը, Վ.Օնոպրիենկոն,³ Գ.Զիմմելը,⁴ Է.Դյուրկհեյմը,⁵ Ի.Կանտոր, Ա.Լեֆևրը,⁶ Ռ.Փարկը,⁷ Տ.Պարսոնսը,⁸ Պ.Սորո-

1. Хаксли О., Двери восприятия. Рай и ад, М., 2004.

2. Soja E. Third space: Journeys to Los Angeles and Other Real and Imagined Places.- Oxford: Blackwell, 1996.P.46; Soja E. and Hooper B. The spaces that difference makes. Some notes on the geographical margins of the new cultural politics. In: Keith, Michael and Pile, Steve (eds) Place and the Politics of Identity.- London: Routledge, 1993, pp. 183-205.

3. Мороз С.А., Оноприенко В.И., Пространственно-временные аспекты стратиграфии, Киев, 1988.

4. Стен Громов И. А., Мацкевич А. Ю., Семёнов В. А. Формальная социология Г. Зиммеля //Западная теоретическая социология,- М.,1996.

5. Дюркгейм Ю., О некоторых первобытных формах классификации. К исследованию коллективных представлений //Труды по социальной антропологии, М., 1996

6. Лефевр А., Конфликтующие структуры. М., 1967.

7. Парк Р., Избранные очерки: Сб. переводов. М., 2011.

8. Парсонс Т., Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения //Американская социологическая мысль,- М., 1996, с. 494-526.

կինը,¹ Մ.Հայդեգերը:² Տարածության, կառուցվածքի և դիֆերենցիացիայի միջև հարաբերակցությունները բացահայտվում են Պ.Բուրդյեի,³ Ժ.Դելեզի,⁴ և Ժ.Դերրիդայի⁵ կողմից: Վ.Իլյինը⁶, տալով միջավայրում սոցիալական անհավասարության իր մեկնաբանությունը, համարում է տարածությունը հիմնական կատեգորիա: Տարածական ձևերի նկարագրման ֆենոմենոլոգիական ավանդույթը սկիզբ է առնում Մ.Հայդեգերի⁷ աշխատություններից և շարունակվում է Գ.Բաշլյարի,⁸ Յու.Ռումերի,⁹ Տ.Դոբրոխտովայի,¹⁰ Ա.Յակովլևայի¹¹ և ուրիշների կողմից:

Միջավայրում սոցիալական տարածության կառուցման, կենտրոնի և ծայրամասի, արտադրության և վերարտադրության տեսությունները կապված են Ա.Լեֆևրի¹² և Լ.Կորբյուզեի¹³ անունների հետ:

Մարմնի և սոցիալական տարածության կապը իրենց աշխատանքներում վեր են հանում Կ.Ուիլբերը¹⁴ և Ա.Ֆիլիպովը:¹⁵ Ա.Բերգսոնի,¹⁶ և Ֆ.Նիցշեի¹⁷ կողմից մարմնի մարմինը քննվում է, առաջին հերթին, որպես զգայարանների կենտրոն, անմիջական զգացողությունների աղբյուր: Մարմինը որպես էթզիստենցիալ ֆենոմեն վեր-

1. Сорокин П.А., Мертон Р.К. Социальное время: опыт методологического и функционального анализа.– «American Journal of Sociology», Chicago, 1937. v. 42, № 5, p. 615-629.
2. Хайдеггер М. Основные проблемы феноменологии. – СПб, 2001.
3. Бурдьё П. Социология социального пространства.– М., 2007
4. Տե՛ս՝ Маркова Л. А., Философия из хаоса: Ж. Делез и постмодернизм в философии, науке, религии, М., 2004.
5. Деррида, Ж., Глобализация. Мир. Космополитизм // «Космополис», 2004, № 2 (8), с. 125–140.
6. Ильин В.В., Ахиезер А.С., Российская цивилизация: содержание, границы, возможности. М., 2000.
7. Хайдеггер М., Бытие и время. М., 1997.
8. Տե՛ս՝ Визгин В. П., Эпистемология Гастона Башляра. М., 1996.
9. Румер Ю.Б. Принципы сохранения и свойства пространства и времени // Пространство, время, движение.– М., 1971, с. 107-125.
10. Доброхотова Т.А., Брагина Н.Н. Принцип симметрии-асимметрии в изучении сознания человека //Вопросы философии. 1986, 7, с. 13-27.
11. Яковлева А.М. Мифологические корни фольклорного мышления: пространство, время, существование // Вестн. МГУ. Сер. 7. Философия. 1981, № 6, с. 56-65.
12. Лефевр А., Введение в современность. Прелюдия первая. Об иронии, майевтике и истории // «Неприкосновенный запас». 2012, №2(82).
13. Տե՛ս՝ Мионов А. В., Философия архитектуры: Творчество Ле Корбюзье. М., 2012.
14. Уилбер К., Восточные и западные пути личностного роста. М., 2003.
15. Филиппов А.Ф. Социология пространства. СПб.: Владимир Даль. 2008; Филиппов А. Ф. Элементарная социология пространства // Социологический журнал. 1995, № 1, с. 45-69.
16. Տե՛ս՝ Блауберг И. И., Анри Бергсон. М., 2003.
17. Ницше Ф., Так говорил Заратустра, М., 2004.

լուծության է ենթարկվել Է.Գուսեր-լի,¹ Ժ.Դելեգայի,² Մ.Մերլո-Պոնտիի,³ Ժ.Պ.Սարտրի⁴ և Մ.Հայդեգերի⁵ կողմից: Ա.Բերգսոնը,⁶ Ն.Բերնշտեյնը⁷ և Մ.Մամարդաշվիլին⁸ հատուկ տեղ են տվել մարմնի շարժումին, ժեստին, ինչը մասնակցում է սոցիալական տարածության ստեղծմանը: Մարմնի սոցիալականացման հարցերին բավական մեծ ուշադրություն են դարձնում հետևյալ հեղինակները՝ Մ.Բախտինը,⁹ Պ.Բերգերը, Տ.Լուկմանը,¹⁰ Մ.Մոսսը,¹¹ Ա.Տխոստովը,¹² Ա.Շյուտցը,¹³ Մ.Ֆուկոն¹⁴ և շատ ուրիշներ, սակայն հարկ է նշել, որ աշխատությունների գերակշռող մասը հանգում է այդ ֆենոմենի նեղ արտահայտություններին՝ ոչ վերբալ կամ տարածական վարքին: Բաց է թողնվում այդ երևույթի սոցիոմշակութային էությունը, միջավայրում անձի դրսևորման արժեքային բովան-

դակությունը, ուստի, մարմինը՝ որպես միջավայրում սոցիալական տարածության դիֆերենցիացիայի և մարգինալ վարքագծի արտահայտչամիջոց, դեռ մնում է սոցիալական տեսության ծայրամասում: Այնինչ, սոցիալական տարածությունը, լինելով միջանձնային հարաբերությունների դաշտ, մեծապես կապված է հոգևոր-արժեքային դիրքորոշումների հետ:

Միջավայրի սոցիոլոգիական ուսումնասիրության տեսանկյունից հետաքրքրություն են ներկայացնում Պ.Սորոկինի¹⁵ և Պ.Բուրդյեի¹⁶ գաղափարները սոցիալական տարածության մասին, Յու.Մ.Լոտմանի տեսությունը՝ առնչվող մշակույթների փոխգործողություններին,¹⁷ Ու.Բեքի դրույթը տարբեր մշակույթների «գործունեության, կյանքի և ընկալման համար սոցիալական տարածության» ստեղծման անհրա-

1. Гуссерль Э. Феноменология внутреннего сознания времени—Собрание сочинений, Т.I. М. 1994.
2. Маркова Л. А., указ соч.
3. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия.— СПб, 1999.
4. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. М. 2000.
5. Хайдеггер М., ук. соч.
6. Бергсон А. Длительность и одновременность. М. 2006.
7. Бернштейн Н.А., Очерки о физиологии движений и физиологии активности. М., 1966.
8. Мамардашвили М. Процессы анализа и синтеза.- Вопросы философии, № 2. 1958, с. 50-63.
9. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики.— М. 1975.
10. Бергер П., Лукман Т., Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М., 1995.
11. Мосс М. Общества. Обмен. Личность. // Труды по социальной антропологии. М., 1996.
12. Ա.Տխոստով, Խостов А. Психосемиотика телесности. М., 2005.
13. Шютц А. Некоторые структуры жизненного мира // Личность. Культура. Общество. 2007, Вып. 2 (36),с. 52-68.
14. Фуко М. Герменевтика субъекта, СПб.: Наука, 2007.
15. Сорокин П.А., Мертон Р.К., ук. соч.
16. Бурдые П. ук. соч.
17. Лотман Ю.М. К построению теории взаимодействия культур//Лотман Ю.М. Семиосфера. - СПб, 2001.

ժեշտության վերաբերյալ:¹

Սոցիոլոգիական հետազոտություններում տարածությունը քննվում է հիմնականում գեոքաղաքական մարզինալության ենթատեքստում և ներկայանում է որպես ազգի կենսագործունեության և պետության կազմակերպման միջոց: Այդ ուղղության գերմանական դպրոցի հիմնադիրներն են եղել Կ.Հաուսհոֆերը և Ֆ.Ռաուտերը:² Նրանց տեսակետները շարունակել են Ա.Լեֆերը,³ Պ.Լ.Բերգերը, Տ.Լուքմանը,⁴ Գ.Զիմմելը⁵ և Գ.Ե.Զբորովսկին:⁶

Ընդհանրացնելով վերը ներկայացված նյութը նշենք, որ վերջին տասնամյակներում միջազգային գիտական հարթակներում ի հայտ են եկել բազմաթիվ սոցիոլոգիական ուսումնասիրություններ՝ նվիրված սոցիալական տարածությանը որպես սոցիալական միջավայրի կառուցման հատկանիշ, նրա կազմակերպման օրինաչափություններին և գործառույթներին, սակայն չի ձևավորվել ընդհանուր մի տեսություն, որն ունենար բացատրական մեծ ներուժ և կուտակված նյութի դասակարգման հնարավորություն:

Մշակութաբանության մեջ միջավայրը նույնպես գտնվել է բազմաթիվ

հեղինակների ուշադրության կենտրոնում, որոնք անդրադարձել են մշակութային մարզինալության բնութագրերին: Նշենք հատուկ Դ.Ս.Լիխաչովի սահմանների տեսությունը մշակույթում⁷, Կ.Յյուրիերի տեսակետը մշակույթների միջև սահմանային գոտիների վերաբերյալ⁸, ինչպես նաև՝ Դ.Պ.Կուդրյայի տեսակետը մշակույթների միջև սահմանների մասին: Սահմանը, ըստ Դ.Պ.Կուդրյայի, կարող է և՛ բաժանել, և՛ միավորել մշակույթները: «Կենդանի սահմանը» սուբյեկտների միջև գործառույթային սահման է իրենց կապող գործառույթներով: Սահմանը ստեղծում է շփում մարդկանց, մշակույթների և «մշակութային ֆենոմենների» միջև:⁹ Հետաքրքիր են նաև Վ.Ս.Բիբլերի գաղափարները նրա մասին, թե մշակույթի կենտրոնը գտնվում է սահմանի վրա՝ այնտեղ, ուր նա բախվում է այլ մշակույթների հետ:¹⁰

Հիմնվելով գիտական գրականության հսկայական նյութի վերլուծության արդյունքներին՝ կարելի է եզրակացնել, որ ժամանակակից գիտությունների հանրագումարում միջավայրը իմաստավորվում է տարբեր տեսանկյուններից. Ֆիզիկական քննում է միջավայրի

1. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. М., 2001. с.118.
2. Стен' Левит С. Культурология. XX век.Энциклопедия. М., 1998.
3. Лефевр А., указ. соч.
4. Бергер П., Лукман Т., указ. соч.
5. Стен' Громов И. А., Мацкевич А. Ю., Семёнов В. А., указ. соч.
6. Зборовский Г. Е., История социологии. М., 2007, 608 с.
7. Стен' Лихачев Д.С. Очерки по философии художественного творчества. СПб., 1999.
8. Стен' Цюрхер К. Мультикультурализм и этнополитический порядок в постсоветской России: некоторые методологические замечания / ЛТолис. 1999, № 6.
9. Кудря Д.П. Культура и граница//В перспективе культурологии: повседневность, язык, общество. – М.: Академический проект, 2005.
10. Библер В.С., Культура. Диалог культур (опыт определения). // Вопросы философии, 1989, № 6.

բնական, կառուցվածքային հատկությունները, սոցիոլոգիան՝ հասարակական կապերի փոխհարաբերությունները, մշակութաբանությունը քննում է մշակույթի տարածական ֆենոմենները և խորհրդանիշները, արվեստագիտությունը՝ գեղարվեստական աշխարհի յուրահատկությունները, հոգեբանությունը՝ միջավայրում անձի գործունեությունն ու տարածության անձնային և խմբային ընկալման յուրահատկությունը, փիլիսոփայությունը ամփոփում է տարածության կենսական բնութագրերի գիտակցումը:

Այսպիսով՝ տարածության կատեգորիան, բացի ռեալականության նշանակումից, որի հետ անձը փոխգործում է ամեն օր, գոյություն ունի անձնային գիտակցության մեջ, գիտական, գեղարվեստական և կրոնական կոնցեպտներում: Այն անվերապահորեն առնչվում է միջավայրի հասկացության հետ, որը յուրաքանչյուր գիտական կոնցեպտում ընկալվում է յուրովի և ստանում համապատասխան մեկնաբանություն: Տարբեր տարածական ձևերի հարաբերակցումը անձնային տարածությանը ցույց է տվել, որ հոգեբանական տարածությունը հանդես է գալիս անձին շրջապատող բնա-սոցիալ-մշակութային միջավայրում որպես կենսական կողմնորոշումների կենտրոն: Հոգեբանական տարածությունը այն իմաստային կորիզն է, որը կառուցում և միավորում է անձի ներքին աշխարհը սոցիո-մշակութային ոլորտի հետ, և արտահայտվում է ինչպես հոգու ներքին աշխարհի, այնպես էլ՝ մշակույթի ֆենոմենների և սոցիումի կյանքի մեջ:

Այժմ քննենք միջավայրի տարածա-

կան հատկանիշների կիրառումը մասնավորապես սոցիալ-հոգեբանական հետազոտության հայեցակետից:

Այդ պարագայում առանձնահատուկ կարևորվում է անձի հոգեբանական տարածության խորին պրոցեսների ուսումնասիրումը: Այն պարզություն է տալիս միջավայրի մասին բազմապիսի պատկերացումների մեջ, ինչը հնարավորություն է ընձեռնում քննադատորեն վերաբերվելու և գիտակցելու տարբեր գիտությունների նվաճումները՝ այս կամ այն կերպով առնչվող այդ խնդրին, նրա արտացոլմանը գիտակցության մեջ, տարածական հատկանիշների սոցիալական և մշակութային մեկնաբանությանը:

Միջավայրի սոցիալ-հոգեբանական հետազոտության տեսանկյունից կարևորվում է տարածության ուսումնասիրման միջդիսցիպլինար մոտեցումը: Կիրառելով կոմպլեքսային մեթոդաբանությունը՝ այն նպատակ ունի բացահայտելու բնության, աշխարհի և սոցիումի հետ անձի տարածական հարաբերությունների էական հիմքերը: Դա թույլ կտա խոսել ոչ միայն բնական տարածության ընկալման մասին, այլև մշակութային կողմնորոշման և սոցիումի կյանքի կառուցվածքային կազմակերպման մասին:

Սոցիալ-հոգեբանական տեսական մոտեցումներից նախ ներկայացնենք հոգեկենտրոնական գրականության հիմնական նվաճումները:

Տարածության կառուցման տարբեր ձևերը դիտվում են բազմաթիվ ռուս գիտնականների հոգեկենտրոնական և սեմիոտիկ աշխատություններում:

Նրանք են Յու.Մ.Լոտմանը,¹ Վ.Ն.Տոպորովը,² Տ.Վ.Տոպորովան,³ Ն.Դ.Արուտյունովան,⁴ Ի.Բ.Լևոնտինան:⁵ Մարգինալության տարածական հատկանիշներին են առնչվում նաև բազմաթիվ մշակութաբանական, պատմական և ազգագրական աշխատությունները, որոնք հետազոտում են էթնոսների զարգացման պատմական փուլերը և սկզբունքները: Այսպես՝ Վ.Լ.Կազանսկին,⁶ Ա.Ախիեզերը,⁷ Վ.Լ.Գլազիչևը,⁸ և Վ.Ա.Կոլոսովը⁹ միջավայրի տարածական բնութագրերը կապում են մարդաբանության, ազգային ինքնագիտակցության և մշակույթի յուրահատկության հետ:

Միջավայրի տարածական հատկանիշները ուսումնասիրվում են նաև «սեմանտիկական դաշտերի» միջոցով, որոնք ստեղծվում են բառի շուրջ և ամփոփում են նրա իմաստային բնութագիրը: Այսպիսով՝ գիտության մեջ ներմուծվեց նոր հասկացություն՝ «սեմանտիկական դաշտ», որը կանգնած է յուրաքանչյուր բառի հետևում:¹⁰

«Սեմանտիկական դաշտերը» սովորաբար լինում են խիստ կազմա-

կերպված և բառերից որոշները, որոնք մտնում են տվյալ սեմանտիկական խմբի մեջ, տիրապետում են ավելի մեծ «հասանելիությամբ», քան մյուսները:¹¹ Այդ ամենը ցույց է տալիս, որ հոգեբանորեն բառը չի սահմանափակվում անփոփոխ ու միանշանակ «առարկայական վերագրմամբ», որ «սեմանտիկական դաշտի» հասկացությունը, որը առաջանում է յուրաքանչյուր բառով, ներկայանում է բավականին իրական և որ այդ պատճառով էլ ինչպես անվանման ընթացքը, այնպես էլ բառի ընկալման ընթացքը իրապես հարկ է քննել որպես ընդհանուր «սեմանտիկական դաշտից» բառի անհրաժեշտ «ամենամոտիկ նշանակության» ընտրության բարդ ընթացք: Այդ հանգամանքը կարևոր է ոչ միայն լեզվաբանության մեջ միջավայրի ուսումնասիրության նկատառումից, այլև՝ որոշ խմբերի կամ անձանց սոցիալ-մշակութային կողմնորոշումների բացահայտման տեսանկյունից:

Այսպիսով՝ ի նկատի ունենալով հաղորդակցման կարևորությունը սոցիալական միջավայրի հետազոտության

1. Лотман Ю.М. К построению теории взаимодействия культур // Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб, 2001.
2. Топоров В.Н. О мифопоэтическом пространстве, М., 1994. Топоров В.Н., Пространство и текст // Текст: семантика и структура, М., 1983, с. 227–284.
3. Топорова Т.В., Язык и стиль древнегерманских заговоров, М., 1996.
4. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека // Языки русской культуры. М., 1998.
5. Зализняк А.А., Левонтина И.Б., Шмелев А.Д., Константы и переменные русской языковой картины мира. М., 2012.
6. Каганский В.Л. Путешествие в ландшафте и путешествие в культуре // Культура в современном мире: опыт, проблемы, решения. М., 2001, Вып. 2, с. 3–18.
7. Ахиезер А.С., Критические пороги социальных систем // Общественные науки и современность. М., 1992, № 1, с. 45–54; Ахиезер А.С. Культурные основы этнических конфликтов // Общественные науки и современность. М., 1994, № 4, с. 115–126.
8. Глазычев В. Л., Социально-экологическая интерпретация городской среды, М., 1984,
9. Колосов В.А., Политическая география: проблемы и методы, Л., 1988.
10. Лурия А.Р., Язык и сознание. М., 1979, с. 41.
11. Лурия А.Р., указ. соч., с.46–47.

գործում՝ անդրադառնանք հոգեբանական տարածության ուսումնասիրության այլ հայտնի տեսություններին:

Ի.Ս.Կոնը ժամանակակից գիտության մեջ առանձնացնում է ինդիվիդուալ զարգացման նկարագրության համար երեք գլխավոր հասկացություններ (ի նկատի ունենանով տարածական հատկանիշները) որպես ամբողջություն՝ «կյանքի ժամանակ», «կենսական փուլ» և «կյանքի ճանապարհ» գլխավոր փուլերը: Դրանք արտահայտում են անձի՝ սոցիալական միջավայրում ընդգրկվելու տարածա-ժամանակային և սոցիալական բնութագրերը, որոնց խախտման դեպքում ի հայտ է գալիս անձի մարզինալացման երևույթը:

«Կյանքի ժամանակը», նրա ծավալությունը կամ տարածությունը (life-time or life-space) նշանակում է ծնունդի և մահվան միջև ընկած ժամանակահատվածը: Թե ինչով է լցված այս ժամանակային տարածությունը, որքանով է այն սոցիալականացված կամ մարզինալացված, տվյալ տերմինը չի հստակեցնում: «Կենսական փուլ» եզրույթը ավելի է որոշակիացված և բովանդակալից: Այն ենթադրում է, որ կյանքի ընթացքը ենթակա է հայտնի օրինաչափության, իսկ նրա փուլերը իրենցից ներկայացնում են մշտական շրջապտույտ, որոնց խախտման դեպքում էլ բխվում ենք մարզինալության այս կամ այն դրսևորման հետ, սակայն «կենսական փուլի» եզրույթը ենթադրում է նաև որոշակի պարփակություն, ընթացքի ավարտելիություն, որի կենտրոնը հենց ինքն է: Այդուհան-

դերձ, անհատի ինքնության ձևավորման կարևորագույն գործընթացները անհնար է հասկանալ առանց այլ մարդկանց կամ սոցիալական ինստիտուտների հետ նրա փոխգործողության շեշտադրման:

Առավել տարողունակ և գործածական եզրույթը «կյանքի ճանապարհն է»: Այդ հասկացությունը տարբերվում է «կենսական փուլի (ցիկլի)» հասկացությունից, առաջին հերթին, իր բազմակողմանիությամբ, նրանով, որ այն ենթադրում է տարբեր միտումների և զարգացման ճանապարհների բազմություն միևնույն կենսագրության սահմաններում: Նրա պարբերացման հիմքում ոչ թե գծային, այլ մեկընդմիշտ սահմանված փուլերն են, որոշակի կենսական իրադարձությունները: Ցանկացած կենսական իրադարձության ժամանակը, հերթականությունը և իրագործման միջոցը ոչ պակաս կարեւոր են, քան բուն փաստը, որ տվյալ իրադարձությունը տեղի է ունեցել: Այդ դիտակետը թույլ է տալիս խոսել միջավայրի ձևավորման սոցիոլոգիական, հոգեբանական և պատմական նախադրյալների մասին:¹

Հոգեբանական գրականության մեջ միջավայրի տարածական հատկանիշների քննությունը անպայման առնչվում է հաղորդակցման խնդիրների հետ՝ սոցիումում անձի ընդգրկվելու կամ սոցիումից առանձնանալու, մեկուսանալու հարցադրումների ներքո:

Բ.Ֆ.Պորշնը հետևյալ կերպ է ներկայացնում հաղորդակցման տարածական բովանդակությունը: Նա մարդ-

1. Кон И.С. Междисциплинарные исследования. Социология. Психология. Сексология. Антропология. Ростов н/Д, 2006, с. 259-260. Кон И. С. В поисках себя. Личность и её самосознание. М., 1984.

կանց փոխազդեցության հիմնահարցը քննարկում է որպես ամբողջ սոցիալական հոգեբանության կենտրոնական խնդիր: «Ուղղակի ազդեցությունը հանդես է գալիս որպես պարզագույն սոցիալ-հոգեբանական երևույթ: Կարելի է ասել և հակառակը՝ սոցիալական հոգեբանությունը զբաղվում է մարդկանց փոխազդեցության տարբեր արտահայտումների ուսումնասիրությամբ: Այդ փոխազդեցության ընթացքում առանձնանում են երկու հիմնական բաղադրիչներ՝ սուզգեստիա և հակասուզգեստիա: Սուզգեստիան նույնական է վստահության զգացումին բովանդակության նկատմամբ, առաջին հերթին՝ գործողության նկատմամբ», բայց սուզգեստիան բացարձակ չէ, տեղի է ունենում նաև հակազդող երևույթ, անձը սահմանափակում է արտաքին երևույթները, նրանցից շատերը մերժում է կամ ուշադրության չի արժանացնում: Սուզգեստիայի դեմ այդպիսի պաշտպանական ռեակցիաները Բ.Ֆ.Պորշնևը կոչում է հակասուզգեստիա, որն էլ միջավայրի տարածական կարևոր բնութագիրներից է: Իր կարծիքով՝ մարդկանց փոխազդեցությունը կամ սուզգեստիան կարելի է ուսումնասիրել միայն հակասուզգեստիայի միջոցով: Հակասուզգեստիայի տարրական ձև է նա համարում տարածական հեռացումը սուզգեստորից: Բ.Ֆ.Պորշնևը հստակ տարանջատում է անձի վրա արտաքին ազդեցությունը և նրա ներքին դիմադրությունը, ներկայացնում է այդ երկու «ուժերի» հարաբերակցությունը, որին որոշիչ դեր է հատկացնում միջավայրում անձի ինքնահաստատման գործում:¹

Սոցիալական՝ որպես արհեստական միջավայրի, հոգեբանական խնդիրների և նրանցում սոցիալ-հոգեբանական դրսևորումների ամերիկյան հետազոտողներից առանձնանում է Ալթմանը, որն առաջ է քաշել «պրիվատականության»՝ անձի առանձնանալու, անհատական տարածություն կամ մարզինալ միջավայր ստեղծելու մասին թեզը: Նա պրիվատականությունը դիտում է որպես միջանձնային սահմանների վերահսկման ընթացք, որը կարգավորում է անձի հաղորդակցումն այլոց հետ: Այն ունի հետևյալ հիմնական բաղադրիչները.

- գոյություն ունեն պրիվատականության երկու կողմեր՝ ցանկալի և իրական: Եթե ցանկալի պրիվատականությունը հավասար է իրականին, ապա խոսքը գնում է օպտիմալ իրավիճակի մասին. հակառակ դեպքում տեղի է ունենում անհամապատասխանություն, ինչն էլ հանգեցնում է անձի մարզինալ կարգավիճակին,
- պրիվատականությունը դիալեկտիկ գործընթաց է, որն իր մեջ է ներառում ինչպես մարզինալությանը հանգեցնող շեղումները, այնպես էլ՝ հաղորդակցման սոցիալապես ընդունված նորմերը,
- պրիվատականության ձգտումը կարող է նկատվել տարբեր սոցիալական միավորների կողմից՝ առանձին անհատի, ընտանիքի, խմբի և այլն,
- պրիվատականությանը հասնելու համար կիրառվում է միջոցների լայն ընտրանի՝ վերբալ և պարա-

1. Хейдметс М., Пространственный фактор в межличностных отношениях. – Человек, среда, пространство, Тарту. 1979, /162 стр./ с. 18.

վերբալ վարքը, անհատական տարածության ստեղծումը, ֆիքսված տարածությունը, մշակութային և ենթամշակութային տարբեր մեխանիզմները (ավանդույթները, նորմերը և այլն):

Անշուշտ, Ալթմանի տեսությունը ունի մեծ դեր միջավայրում միջանձնային հարաբերությունների ուսումնասիրման գործում, սակայն, կան նաև որոշ վերապահումներ: Առաջին հերթին, պրիվատականության իր տեսակետը չափազանցված է և «սահմանի կարգավորման» հասկացության տակ ընկալվում են գործունեության տարբեր եղանակներ: Երկրորդ, Ալթմանը պրիվատականությունը դիտում է սուբյեկտիվորեն՝ այն մնում է անհատականորեն բաց / փակ վարքի մակարդակի վրա և ուղղակիորեն չի անդրադառնում անձ-խումբ և անձ-հասարակություն հարաբերություններին:¹

Միջավայրի տարածական բնութագրման հետաքրքիր տեսակետ է արտահայտել Մ.Հեյդմետևը: Հեյդմետևը կարևորել է տարածության քանակական և որակական բնութագրերը՝ ուշադրության արժանացնելով միջանձնային փոխհարաբերությունների կամ «կոնտակտների» քանակը, կայունությունը (առանձնանալու անհնարինությունը) և այլ հատկանիշներ: Քանակական տվյալների միջոցով ի նկատի է առնվում փոխհարաբերությունների ոչ այնքան բովանդակային կողմը, որքան իրենց ծավալը և ինտենսիվությունը: Այսպիսով՝ միջանձնային հարաբերությունների քանակական

բնութագրերի տեսանկյունից մեծ ազդեցություն ունեն տարածական պայմանները:²

Տարածական կոնտակտը իր բնույթով տեղեկատվական է, քանի որ մարդկանց միջև կապը հաստատվում է միմյանցից ստացված տեղեկատվության շնորհիվ: Որքան ավելի ինտենսիվ է դառնում անձի կոնտակտը այլ մարդկանց հետ, այնքան ավելի շատ է իր գործունեությունը ենթարկվում միջավայրի պահանջներին: Սոցիալական միջավայրից կախվածության աստիճանը մենք համարում ենք անձի գործունեության վրա վերահսկողության կենտրոնացման գործառույթը: Վերահսկողությունը կարող է կատարվել թե՛ միջավայրից (արտաքին վերահսկողություն), թե՛ անհատի կողմից (ներքին վերահսկողություն): Այդ բաժանումը, իհարկե, բացարձակ չէ, իրականում կարելի է խոսել վերահսկողության այս կամ այն բաղադրիչի գերակշռման մասին: Կարելի է ասել, որ տարածական կոնտակտի առկայությունը մեծացնում է արտաքին վերահսկողությունը անձի գործունեության վրա:

Նույն մոտեցումը կարելի է կիրառել նաև սոցիալական կոնտակտի նկատմամբ (որի բևեռներն են անհատական և կոլեկտիվ գործունեությունը): Մարդկանց ցանկացած համատեղ գործունեությունը ենթադրում է ներքին վերահսկողության վերածումը արտաքինի և անձի վարքի կախվածության մեծացումը միջավայրից:³

Հեյդմետևը կարծիք է հայտնում, որ

1. Хейдметс М. указ.соч., с. 19-20.

2. Хейдметс М. указ.соч., с. 6.

3. Хейдметс М. указ.соч., с. 10-11.

անձը իր գործունեության ընթացքում ձգտում է հասնել ներքին-արտաքին վերահսկողության որևէ համապատասխան հարաբերակցության: Եվ դրան հասնելու «միջոցներից» մեկն էլ ինչպես տարածական, այնպես էլ սոցիալական կոնտակտների ինտենսիվության կարգավորումն է: Ինչպես տարածական, այնպես էլ սոցիալական կոնտակտների կարգավորումը կապվում է անձի գործունեության վրա ներքին-արտաքին վերահսկողության որոշակի հարաբերակցության ապահովման հետ: Ենթադրելով, որ անձի համար առաջին հերթին կարևոր է ներքին-արտաքին վերահսկման ընդհանուր հարաբերակցությունը, Հեյդմետսը առաջ է քաշում այն թեզը, որ կոնտակտի տարածական և սոցիալական ձևերի միջև գոյություն ունեն փոխհատուցողական կապեր: Այդ թեզի յուրահատկությունն այն է, որ շեշտվում է անձի հաղորդակցության երկակի բնույթը. նա հաղորդակցվում է ինչպես իրեն շրջապատող ներքին միջավայրի, այնպես էլ արտաքին սոցիալական միջավայրի (կամ արտաքին աշխարհի) հետ:

Այսպիսով՝ տարածական և սոցիալական կոնտակտների կարգավորումը գործում է որպես միջանձնային հարաբերությունների կարգավորման ընդհանուր համակարգ և սոցիալական միջավայրի կարևոր բնութագրերից է: Ընդ որում այդ կարգավորման առան-

ձին ձևերը կարող են փոխլրացնել և փոխհատուցել միմյանց:¹

Ինչպես տեսնում ենք, տարածական հատկանիշները ի հայտ են գալիս հաղորդակցման գործընթացի ժամանակ և կարող են պայմանավորել ու արտահայտել սոցիալական միջավայրի այս կամ այն բնութագրերը: Այդ պատճառով էլ, տարածության առկայությունը կարող ենք տեսնել անձի՝ միջավայրի հետ հաղորդակցվելու տարբեր ձևերում: Եվ, այս իմաստով, առաջնահերթ է դառնում տարածական հատկանիշների միջոցով վեր հանել հաղորդակցման առանձնահատկությունները: Այս դիտակետը հաշվի առնելով՝ հարկ ենք համարում համառոտ ներկայացնել անձի հոգեբանական տարածության բնութագրերը, որոնք առնչվում են սոցիալական միջավայրում կատարվող հաղորդակցման տարբեր ձևերի հետ:²

Հետևելով անձի հոգեբանական տարածության Ս.Կ. Նարտովա-Բոչավերի ձևակերպմանը՝ մենք այն նշանակում ենք որպես «կեցության սուբյեկտիվորեն կարևորվող ձև», որը բնորոշում է անձի ակտուալ գործունեությունը:³ Ըստ Վ.Ի. Սլոբոդչիկովի՝ հոգեբանական տարածությունը ներառում է ֆիզիկական, սոցիալական և հոգեբանական երևույթների մի ամբողջ համալիր, որոնց հետ անձը իրեն նույնականացնում է: Այն ներկայացված է վեց չափանիշների միջոցով, որոնց դեպրիվացիան վկայում է հոգե-

1. Хейдметс М. указ. соч., с. 16.

2. Величковский Б.М., Блинникова И.В., Лапин Е.А. Представление реального и воображаемого пространства; // Вопросы психологии, #3, М., 1986, с. 103-112. Каплунович И.Я., Психологические закономерности развития пространственного мышления; Вопросы психологии, Москва, 1999, #1, с. 60-68. Левин К. Теория поля в социальных науках, СПб, 2000, с.48-66.

3. Нартова-Бочавер С.К. Понятие «психологическое пространство личности»: обоснование и прикладное значение // Психологический журнал, том 24, #6. Москва, 2003. с.27-36.

բանական տարածության սահմանների խախտման մասին:¹

Քննենք այդ հեղինակների կողմից ներկայացված հոգեբանական տարածության չափանիշները.

1. Ֆիզիկական մարմնի սուվերենության չափանիշը որոշվում է անձի մարմնի նկատմամբ որևէ ոտնձգության բացակայության մեջ:
2. Տարածության սուվերենությունը արտահայտվում է անձի գտնվելու վայրում ֆիզիկական տարածության անվտանգության զգացողության մեջ, իսկ դեպրիվացիան կնշանակի տարածքային սահմանների բացակայություն:
3. Առարկաների աշխարհի սուվերենությունը ենթադրում է անձի սեփականության նկատմամբ հարգանքի և անձեռնմխելիության առկայությունը, իսկ դեպրիվացիայի դեպքում անձը այս կամ այն չափով զրկվում է անձնական իրեր ունենալու իրավունքից:
4. Սովորությունների սուվերենությունը ներկայանում է որպես անձի կյանքի ժամանակային կազմակերպման ձև, իսկ նրա դեպրիվացիան արտահայտվում է սովորական ժամանակային կարգ ու կանոնի պարտադրաբար խախտման մեջ:
5. Սոցիալական կապերի սուվերենությունը արտահայտում է ինքնուրույն ընտրված ընկերական շրջապատ ունենալու իրավունքը, իսկ այդ ոլորտի դեպրիվացիան՝ իր հերթին, անձի սոցիալական կյանքի նկատ-

մամբ արտաքին հսկողության մեջ:

6. Եվ վերջապես, արժեքների սուվերենությունը ընդհանուր առմամբ ենթադրում է աշխարհայացքի ազատություն, իսկ դեպրիվացիան կնշանակի նոր արժեքների ստիպողաբար ընդունումը և հետևումը: Խմբավորելով ներկայացված չափանիշները, առաջարկում ենք վերջին չորսը (սովորությունների, առարկաների, սոցիալական կապերի և աշխարհայացքի սուվերենության չափանիշները) ընդգրկել անձի սոցիալական ստատուսի սուվերենության հասկացության մեջ՝ ի նկատի ունենալով այդ չափանիշների սոցիալական կշիռն ու իմաստավորումը, իսկ առաջին երկու՝ ֆիզիկական մարմնի և ֆիզիկական տարածության, չափանիշները առաջարկում ենք պատկերացնել անձի ֆիզիկական կացության սուվերենության հասկացության միջոցով: Ուստի, կստանանք անձի հոգեբանական տարածության չափանիշների երկու խոշոր խումբ՝ անձի ֆիզիկական կացության և սոցիալական ստատուսի սուվերենության չափանիշները: Այստեղից էլ կարելի է ենթադրել սոցիալական միջավայրի կառուցման այնպիսի պատկեր, որը ձևավորում է անձի հոգեբանական տարածության սուվերենության այս կամ այն աստիճանը:

Այսպիսով՝ սոցիալական միջավայրը կարող է ներկայացվել անձի հոգեբանական տարածության կազմակերպման շնորհիվ և փոխկապակցված լինել անձի հոգեբանական տարածու-

1. Слободчиков В.И. Ступени развития субъектности. <http://murzim.ru/nauka/psihologija/vozrastnaja-psihologija/27080-stupeni-razvitiya-subektnosti-po-vi-slobodchikovu.html/>

թյան դեպրիվացիայի աստիճանով:¹

Սոցիալական միջավայրի կարևոր հատկություններից է **սոցիոմշակութային և հոգեբանական շարժունության կամ մոբիլության առկայությունը**: Սոցիալական մոբիլությունը մարդկանց շարժումն է մի խմբից դեպի մյուս խումբը, որը կարող է նաև կապված չլինել համակարգում կառուցվածքային փոփոխությունների հետ: Սոցիալական մոբիլությունը չպետք է նույնացնել մարզինալության հետ: Սոցիալական մոբիլությունը ավելի լայն է, քան մարզինալության երևույթը: Օրինակ՝ Ռոբերտ Փարկը նշում էր, որ ներգաղթը չպետք է նույնացնել ամեն մի շարժման հետ: Ներգաղթը նվազագույնը նշանակում է բնակության վայրի փոփոխություն և ընտանեկան կապերի խզում: Գնչուների տեղաշարժը չի փոխում նրանց մշակութային կյանքը, ուստի դա պետք է ավելի շուտ դիտել որպես աշխարհագրական փաստ, քան սոցիալական երևույթ: Ներգաղթը որպես սոցիալական երևույթ պետք է ուսումնասիրվի ոչ միայն կենցաղում, բարքերում, սովորույթներում տեղի ունեցած ընդհանուր հետևանքների տեսանկյունից, այլև սուբյեկտիվ կողմերի տեսանկյունից: Մարզինալացումը առաջանում է այն դեպքում, երբ հասարակության մեջ տեղի են ունենում փոփոխություններ, կամ երբ հասարակությունը անցում է կատարում մի սոցիալական համակարգից մյուսին, որի ընթացքում փոփոխվում են սոցիալական և միջանձնային հարաբերու-

թյունները: Այսինքն՝ մարզինալության երևույթը անմիջականորեն կապված է սոցիալական շարժունության հետ, և վերաբերում է հասարակության մեջ գործող ինչպես ուղղահայաց, այնպես էլ հորիզոնական սոցիալ-մշակութային կապերին ու հարաբերություններին: Սոցիալական խմբի մարզինալությունը առավելապես կապված է սոցիալական կառուցվածքի փոփոխությունների, վերակառուցողական գործընթացների հետ: Նման դեպքում սոցիալական մարզինալ օբյեկտում կամ մարզինալ անձում համատեղվում են հին և նոր կառուցվածքային կապերի տարրերը, որի արդյունքում մարզինալ անձը ձեռք է բերում հակասական, անորոշ սոցիալական կարգավիճակ: Ի դեպ, մարզինալացնող մոբիլությունը կարող է ունենալ վարընթաց և վերընթաց ուղղվածություն, որը հանգեցնում է սոցիալական միջավայրի հատկությունների փոփոխմանը: Վարընթաց ուղղվածության դեպքում մարդը շարժվում է դեպի իր նախկին կարգավիճակի համեմատ ավելի ցածր տեղեր (օրինակ, մարզիկը դառնում է հանցավոր խմբի անդամ, անհատը յուրացնում է ցածր կարգի արժեքներ ու դիրքորոշումներ, բարձր որակավորում ունեցող մասնագետը կատարում է ցածր որակավորում պահանջվող աշխատանք և այլն), իսկ վերընթացի դեպքում մարդը ձգտում է բարելավել իր սոցիալական կարգավիճակը, ավելի բարձր տեղեր զբաղեցնել սոցիալական աստիճանակարգում, ինչի արդյունքում էլ ձևավորվում է

1. Чудновский В.Э. К проблеме соотношения «внешнего» и «внутреннего» в психологии. – // Психологический журнал. 1993, т. 14, 5., с. 3-13. Левин К. Теория поля в социальных науках. СПб, 2000, с. 48-55. Խաչատրյան Ա.Գ. Դաշտային նյութեր. 1992-1995թթ.: տեխ՝ Կурбаткина Ю.В., Процесс сепарации и индивидуации с точки зрения традиции объектных отношений и Я-психологии. – Психология и жизнь. Москва: МОСУ, 2001, Вып.2, с. 75-82.

նոր սոցիալական միջավայր (օրինակ՝ առևտրականը դառնում է գործարար, պատգամավոր կամ նախարար): Այսպես՝ հասարակության մեջ մարգինալացման գործընթացները, եթե տևական բնույթ են ստանում, ապա դա անխուսափելիորեն հանգեցնում է սոցիալական լարվածության աճին, առաջացնում խառնաշփոթություն ու քաոս, մասսայական անկարգություն: Այդ գործընթացի վերջնական արդյունքներից կարող են լինել մասսայական լյումպենացումը, անոմիան, խռովությունը և հեղափոխությունը: Անհատական մակարդակում մարգինալության ծայրահեղ դրսևորումներից է ինքնասպանությունը:

Մարգինալությունը ենթադրում է ոչ միայն մի սոցիալական կառուցվածքից անցում մյուս սոցիալական կառուցվածքին կամ մի կարգավիճակից անցում մյուս կարգավիճակին, այսինքն՝ ոչ միայն մոբիլություն և անցումայնություն: Սոցիալական մոբիլությունը բավարար, բայց անհրաժեշտ պայման չէ մարգինալության առաջացման համար (չպետք է մոռանալ, որ կայուն վիճակներում նույնպես առաջանում են մարգինալ երևույթներ): Սոցիալական մոբիլության հետ մեկտեղ մարգինալությունը ենթադրում է սոցիալ-մշակութային և սոցիալ-հոգեբանական գործընթացների հակասականություն, անորոշություն և անավարտություն, որոնք զանազան ձևերով իրենց արտացոլում են գտնում մարգինալ անձանց գիտակցության մեջ՝ ստեղծելով համապատասխան սուբյեկտիվ իրողություններ: Այսպիսով՝ սոցիալական մոբիլությունը սոցիալական միջավայրի կարևոր հատկություններից մեկն է,

ուստի, սոցիալական կառուցվածքների փոփոխության հետևանքով առաջացած գործընթացների հակասականությունը, անորոշությունը և անավարտությունը բավարար հիմք կարող են լինել ոչ միայն մարգինալության առաջացման համար, այլև այդ երևույթը ըմբռնելու ու մեկնաբանելու համար:

Սոցիալ-հոգեբանության տեսանկյունից կարևոր է ոչ միայն սոցիալական, այլև հոգեբանական մոբիլության առկայությունը: Դա նշանակում է, որ ամեն մի սոցիալական փոփոխություն մեխանիկորեն չի հանգեցնում հոգեբանական փոփոխության և, հակառակը: Մարդը կարող է պահպանել իր սոցիալական կարգավիճակը, մնալ նույն սոցիալական միջավայրում, օբյեկտիվորեն անդամակցել տվյալ խմբին, սակայն սուբյեկտիվորեն (հոգեբանորեն) կորցնել այդ խմբին կամ կարգավիճակին բնորոշ հատկությունները: Այսինքն՝ մնալով ստատիկ վիճակում՝ նա փոխվում է հոգեբանորեն: Եվ, ընդհակառակը, զրկվելով իր սոցիալական կարգավիճակից, մարդը կարող է երկար ժամանակ պահպանել այդ կարգավիճակին բնորոշ հոգեբանական հատկությունները, այսինքն՝ սոցիալական մոբիլությունը միանշանակորեն չի հանգեցնում հոգեբանական մոբիլության:

Սոցիալական միջավայրի մարգինալացման երևույթի սոցիալ-հոգեբանական ըմբռնման դեպքում կարևոր է դառնում այն, որ սոցիալական մոբիլության հետևանքով փոխվում են սոցիալական կարգավիճակները, ինչն էլ անմիջականորեն ազդում է մարդկանց հոգեկանի վրա, առաջ բերում սոցիալ-հոգեբանական բնույթի երկընտրանք-

ներ: Այս համատեքստում մարզինալ է դառնում այն մարդը, ով կորցրել է այն, ինչ նախկինում ուներ (կարգավիճակը, դիրքը, մասնագիտությունը և այլն), և փնտրում է այն, ինչ դեռ չունի, բայց ցանկանում է ունենալ: Իրականի և երևակայականի միջև եղած հակասությունը մեծապես պայմանավորում է մարզինալ անձի հոգեւոցիալական հատկությունների որպիսությունը:

Հասարակության և պետության զարգացման յուրաքանչյուր փուլ ունի գործունեության իր համակարգը, սոցիալ-մշակութային և սոցիալ-հոգեբանական իր յուրահատկությունները: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո անկախացած հետխորհրդային հանրապետություններում ստեղծված քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, բարոյական անկայուն իրավիճակներն անմիջական ազդեցություն ունեցան հասարակական համակարգի գործառնության վրա: Խորհրդային և հետխորհրդային շրջաններն իրենցից ներկայացնում են սոցիալական միջավայրի երկու տիպ՝ կայուն և անցումային, որոնց սոցիալ-տնտեսական և սոցիալ-հոգեբանական բնութագրերը իրարից էապես տարբերվում են: Առհասարակ, կայուն հասարակություններում տեղի ունեցող փոփոխությունները չեն շոշափում սոցիալական համակարգի հիմքերը, դրանք առավելապես ուղղված են համակարգի գործառնության օպտիմալացմանը: Մինչդեռ, անցումային հասարակություններում տեղի են ունենում այնպիսի փոփոխություններ, որոնք մի կողմից՝ խարխուլում են նախորդ համակարգի հիմքերը, մյուս կողմից՝ հիմք դնում նոր սոցիալական-քաղաքական ու մշակութային համակար-

գի առաջացմանը, ինչն էլ հանգեցնում է սոցիալական միջավայրի ձևափոխմանը: «Անցումային հասարակություն» հասկացությունը բնութագրում է սոցիալական միջավայրի այն վիճակը, երբ հասարակության նախորդ որակական որոշակիությունը այլևս գերիշխող չէ, իսկ նորը գտնվում է լինելիության գործընթացում: Սոցիալական համակարգը «անցումային» է կոչվում այն պատճառով, որ նրանում տեղի են ունենում զաղափարա-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, բարոյա-հոգեբանական ու կառուցվածքային-ինստիտուցիոնալ այնպիսի փոփոխություններ, որոնց շնորհիվ համակարգը անխուսափելիորեն կորցնում է իր նախորդ որակական որոշակիությունը և ձեռք բերում որակական որոշակիության նոր հիմունքներ: «Անցումային հասարակություն» հասկացության մեկ այլ սահմանման համաձայն՝ «անցումային փուլը հասարակական հին արժեքային համակարգերի և չափանիշների աստիճանական անհետացման և նոր արժեքային համակարգերի ստեղծման, հասարակության հին շերտավորումը և սոցիալական խավերի փոխհարաբերությունների նախկին համակարգը նորով փոխարինելու սոցիալական գործելակերպի նոր չափանիշների աստիճանական ձևավորման համար պատմական այն ժամանակաշրջանն է, որն օբյեկտիվորեն «ստանձնում» է երկու էապես տարբեր (անցյալի գիրկն անցնող և ապագայում կառուցվելիք) հասարակարգերի միջև ժառանգականության օրգանական կապն ապահովող յուրօրինակ «կամրջի» դերը՝ պահպանելով ազգային առանձնահատկությունները»: Սոցիալական մի-

ջավայրին բնորոշ են ինչպես կայուն, այնպես անցումային, փոխակերպվող բնութագրերը: Կայուն միջավայրում նույնպես գոյություն ունի սոցիալական շարժունություն, որն ամեն մի սոցիալական փոխակերպությանն ուղեկցող երևույթ է, հասարակության սոցիալական գործառույթներից մեկը, քանի որ հնարավոր չէ պատկերացնել հասարակության, որում չկատարվեն որոշակի փոփոխություններ, սակայն համեմատաբար կայուն հասարակություններում առկա է լինում սոցիալական հարաբերությունների կարգավորված ցանց, որն ապահովում է սոցիոմշակութային միավորվածության բարձր աստիճան: Նման դեպքերում մարդիկ իրենց զգում են որպես հասարակական ամբողջի օրգանական մասը: Օրինակ՝ նախկին Խորհրդային Միությունում ստեղծվել էր միասնական սոցիալ-քաղաքական, սոցիոմշակութային և բարոյահոգեբանական միջավայր, որի արժեքները համընդհանուր բնույթ ունեին: Խորհրդային մարդկանց մեծամասնությունը ընդհանուր առմամբ իրեն չէր զգում մեկուսացված, օտարված հասարակությունից. բնակչության գերիշխող մասը ներառված էր գործող սոցիալ-տնտեսական կառույցների, աշխատանքային գործունեության տարբեր ոլորտների մեջ: Այնուհանդերձ, այդ հասարակությունը զերծ չէր մարգինալ երևույթներից: Վերջիններիս նկատմամբ պաշտոնական գաղափարախոսությունը հիմնականում վերաբերվում էր բացասականորեն: Խորհրդային ամբողջատիրական հասարակարգում, հատկապես 1930-50-ական թվականներին, մարգինալությունը դատապարտվում էր, իսկ

մարգինալները՝ հետապնդվում: Սակայն «լճացման տարիներին» մարգինալության նկատմամբ վերաբերմունքը մասամբ փոխվում է: Չնայած որոշ մարգինալ խմբեր դեռ հետապնդվում էին, այնուհանդերձ, հասարակությունը թե՛ գաղափարական և թե՛ մշակութային առումներով աստիճանաբար մարգինալացվում էր, ինչը վկայում է սոցիալական միջավայրի անցումային փուլում լինելու մասին:

Անցումային հասարակությունը, որտեղ սոցիալական շարժունության տեմպերը բարձր են, իր իսկ բնույթով նպաստավոր միջավայր է ստեղծում մարգինալ երևույթների ինտենսիվ դրսևորումների համար: Անցումային հասարակության մեջ երևան է գալիս զուգահեռականության երևույթը. մի կողմից ինտեգրացիոն ուժով շարունակում են գործել հին ինստիտուտները և դրանց բնորոշ արժեքներն ու հարաբերությունները, իսկ մյուս կողմից՝ փոխակերպման գործընթացների հրամայականով պայմանավորված սոցիալական նոր ինստիտուտները և միջանձնային նոր հարաբերությունները: Անկախ իրենց կամքից ու ցանկությունից՝ օբյեկտիվ պատճառներով մարդիկ հայտնվում են երկու իրականության, երկու տարբեր սոցիալ-մշակութային միջավայրերի հատման գոտում և նոր իրողությունների ազդեցությամբ նրանց մեջ ձևավորվում է երկակի վերաբերմունք շրջապատող ամեն ինչի նկատմամբ: Ստեղծված իրադրությունները մարդկանց ստիպում են մտնել մինչ այդ իրենց անձանոթ սոցիալական կապերի ու դերերի մեջ: Սկսվում է իրար հետ զուգահեռաբար գոյատեւվող հին և նոր իրողությունները հա-

մատեղելու հոգեբանական տանջալից գործընթացը: Երկակի դերակատարումները նախադրյալներ են ստեղծում երկփեղկված աշխարհայացքի, երկակի դիրքորոշումների ձևավորման համար: Մի կողմից՝ նոր պայմանները նպաստում են անձի ակտիվության մոբիլիզացմանը, իսկ մյուս կողմից՝ ճնշում են նրանց կամքը, խանգարում են նրանց պահանջունքների բավարարմանը:

Ճիշտ է, անցումային հասարակություններում իրականացվող բարեփոխումներն ուղղված են լինում սոցիալ-քաղաքական նոր համակարգի ստեղծմանը, իրավիճակի շուտափույթ կարգավորմանը, ընդհանուր առմամբ, սոցիալական միջավայրի կայունացմանը, այնուհանդերձ, այդ գործընթացներում, որոնք հաճախ տարերային և անվերահսկելի բնույթ են ունենում, դրական երևույթների հետ մեկտեղ ի հայտ են գալիս բազմաթիվ բացասական երևույթներ: Տնտեսական ճգնաժամի հետևանքով ընկնում է կյանքի մակարդակը, տեղի է ունենում սոցիալական բևեռացում, շեշտակիորեն մեծանում է աղքատների և գործազուրկների բանակը, շատանում են սոցիալ-քաղաքական կոնֆլիկտները, տեղի է ունենում մասսայական արտագաղթ և այլն: Արմատական փոփոխությունների են ենթարկվում հարաբերությունները ընտանիքում, սոցիալական խմբերում և կոլեկտիվներում: Օրինակ, ինչպես նկատում է Ս.Ջ. Արզումանյանը, էթնիկական մի շարք հատկանիշներով (ազգասիրություն, նվիրվածություն ընտանիքին, հարգանք մեծերի և ծերերի նկատմամբ, զավակապաշտություն և այլն) հայկական ընտանիքը իր

սոցիալ-հոգեբանական նկարագրով միշտ էլ ավանդապահ է եղել, որը վճռորոշ գործոն է եղել և դեռևս ձգտում է մնալ այդպիսին՝ ներէթնիկական հարաբերությունների կայունությունը ապահովելու համար, սակայն ներկա ժամանակաշրջանում, երբ բարեփոխումներին զուգընթաց կատարվում են ազգի էթնիկական նկարագիրը աղճատող տարաբնույթ այլափոխումներ (կենսամակարդակի կտրուկ անկում և դրան համարժեք բարոյալքում, անվստահություն պետության, իշխանությունների նկատմամբ, արտագաղթ՝ հիասթափության և մարգինալ մղումներով և այլն), ցավով պետք է արձանագրել, որ այդ նկարագիրը ենթարկվում է այլ ձևափոխումների, և մենք ունենում ենք մուրացիկ, թափառաշրջիկ, ծնողական խնամքից դուրս մնացած, զանցագործ և հանցագործ երեխաներ, պատանիներ և երիտասարդներ:

Քաղաքական ու տնտեսական փոփոխություններն ուղեկցվում են սոցիալ-հոգեբանական բնույթի փոփոխություններով. տեղի է ունենում արժեքների վերարժեքավորում, աշխարհայացքային դիրքորոշումների արժեզրկում, կարծրատիպերի փոխակերպումներ, կյանքի իմաստի փնտրտուք, միջանձնային հարաբերությունների ապամարդկայնացում, սոցիալական կարգավիճակի, դիրքի ու դերային վարքագծի փոփոխություններ: Արդյունքում տեղի է ունենում սոցիալական նույնության ճգնաժամ, որն արտահայտվում է այն բանում, որ մարդը կորցնում է իր սոցիալական պատկանելիության դրական ընկալումը: Ընդհանուր առմամբ, միջավայրի գոյության վերը թվարկած բոլոր բնութագ-

րերը այս կամ այն չափով առնչվում են անձի ինքնության դրսևորումներին, որոնց դիտարկումը թույլ է տալիս

խնդիրը դիտել սոցիալ-հոգեբանական դաշտում:

ИНТЕГРАТИВНЫЙ ПОДХОД К ОПИСАНИЮ СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ

НАИРА АКОБЯН

Профессор психологических наук

АННА ХАЧАТРЯН

Кандидат психологических наук

Социальная среда – это все то, что окружает человека в процессе его социальной жизни. Социальная среда является отражением стадии социальных отношений. Она может быть охарак-

теризована экономико-политической, социально-классовой, профессиональной или какой-либо другой принадлежностью человека.

INTEGRATIVE APPROACH TOWARDS THE DESCRIPTION OF SOCIAL ENVIRONMENT

NAIRA HAKOBYAN

Doctor of Psychological Sciences, professor

ANNA KHACHATRYAN

PhD of Psychological sciences

A social environment is everything that surrounds a person during his/her social life. A social environment is the reflection of a given stage of social relationship. It

may be described via certain economic-political, social class, professional and other affiliations.